

Vita Sarapin

«ОНА ПОХОЖА КАК БЫ НА САТИРУ...» ПОЭТИКА «САТИРИЧЕСКОЙ КОЛЯДЫ»

В статье рассмотрены особенности рецепции жанра сатиры в украинской литературе второй половины XVIII в. Раскрыты черты индивидуальности автора и его позиция относительно предметов осмеяния (разоблачения) в стихе «Сатирическая коляда». Отмечено, что в силовом поле авторского внимания находятся актуальные проблемы общественной жизни: сословное неравенство, коррумпированность суда, произвол старшины, аморальность духовенства и пр. Конкретный прецедент (запрет заниматься традиционным промыслом — винокурением) становится в «Сатирической коляде» толчком к созданию «свода» событий и свидетельств, в котором тщательно фиксируются проявления социальной несправедливости и человеческого несовершенства.

Ключевые слова: стилевой синкретизм, барокко, классицизм, Просвещение, комическое, юмор, сатира, антитеза, ирония.

Vita Sarapin

“SHE LOOKS LIKE A SATIRE...” POETICS OF “SATIRICAL CAROL”

The article deals with reception's peculiarities of satire genre in Ukrainian literature of the second half of the 18th century. The features of the author's personality and author's position about the objects of ridicule (exposure) in poem “Satirical Carol” are examined. In the power field of author attention actual problems of public life are analysed: social class inequality, injustice and corruption of court, arbitrariness of officer, immorality of the clergy and others. Specific precedent (prohibition to engage in traditional fishing distilling) in “Satirical Carol” are the impetus to the creation of the “arch” of events and evidences, in which manifestations of social injustice and human imperfection are carefully recorded.

Key words: stylistic syncretism, Baroque, Classicism, Enlightenment, comic, humor, satire, antithesis, irony.

УДК 82-32: Олена Пчілка

Ольга Хамедова

АВТОР І ЧИТАЧ ЧИ АВТОРКА І ЧИТАЧКА? ГЕНДЕР І НАРАТИВ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

У статті досліджено специфіку моделювання образів автора, наратора і читача у художній прозі Олени Пчілки, визначено гендерний аспект даної проблеми. Доводиться, що комунікативні стратегії авторки враховували гендерну ідентичність свого наратора і читача. Створено власну модель читача («любої читальниці») й оповідачки як прогресивних жінок, які прагнуть до освіти і професійної самореалізації. Іронічний наратив визначив близькість світоглядних орієнтирів авторки та її читачок, які розвінчували міфи патріархального суспільства.

Ключові слова: автор, наратор, оповідачка, читачка.

Український літературний дискурс XIX ст. все більше привертає увагу сучасних дослідників, а новітня методологія дає змогу реінтерпретувати літературну класику. Творчість Олени Пчілки, однієї із представниць українського літературного канону, стала об'єктом уваги багатьох літературознавців (Н. Вишневської, А. Гуляк, Л. Дрофань, О. Камінчук, Ю. Хорунжого

та ін.). Дослідники 1990-х рр. (Н. Вишневська, Л. Дрофань, О. Камінчук та ін.) відкрили для українського читача замовчувані твори письменниці й аналізували їх переважно у руслі народницької традиції. Сучасні літературознавці (М. Москальчук, О. Тетеріна) наголошують на «європейськості» письменниці, посиляючись, зокрема, на «вектор її перекладознавчих поглядів» [10,

604]. Ці твердження здаються слушними, оскільки сучасники Олени Пчілки (М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Франко) називали її «аристократкою нашої літератури», відзначали її прагнення зобразити життя вищих верств і відтворити «розмову освіченого товариства» [10, 605].

Якщо українська художня проза першої половини XIX ст. була переважно оповідною, наслідуючи фольклорні зразки, то українське письменництво другої половини XIX ст. послідовно шукало нових форм вираження, експериментувало з наративними формами. Питання про наративні стратегії Олени Пчілки, про комунікативну природу її творів було порушено ще наприкінці XIX ст. Проте реалізація парадигми «автор—наратор—реципієнт» у контексті творчості письменниці залишається поза увагою сучасних дослідників. Тому **метою нашої статті** є виявлення специфіки моделювання образів автора, наратора і читача у творах письменниці, визначення гендерного аспекту даної проблеми.

Повість «Товаришки» Олена Пчілка підготувала для першого жіночого альманаху «Перший вінок» (1887). Як відомо, до нього було включено твори Н. Кобринської, Лесі Українки, Дніпрової Чайки, У. Кравченко та інших. У другій половині XIX ст. в українській та європейській літературах «жінка перестає бути зображуваною, вона зображує себе сама» [9, 250]. Проблематика альманаху репрезентативна щодо зацікавлень прогресивних жінок-письменниць — це руйнація патріархального світу, пошуки гендерної ідентичності в нових умовах, питання жіночої самореалізації у суспільстві.

Повість Олени Пчілки «Товаришки» присвячена феміністичній проблемі — праву жінок на вищу освіту. Двоє дівчат з українських шляхетних родин позбавлені права на вищу освіту у Російській імперії, тому їдуть навчатися до університету в Цюрих. На початку твору можна відзначити класичне «послідовне повісткування», коли наратор розповідає про минулі події: про походження Люби Калиновської і Раїси Брагової, життя їхніх батьків. Таким чином актуалізується дистанція між наратором та персонажами. Наратив у цьому випадку є «естетично нейтральним» [8, 200], за його допомогою автор досягає більшої свободи у веденні оповіді.

Третьоособовий тип наративу вже утвердився у реалістичній прозі І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка. О. Сінченко справедливо наголошує: «В міметичних літературних теоріях місце автора було чітко окреслене — він є творцем твору і водночас стратегом читацьких інтенцій. Читач, як правило, був носієм емотивного наповнення твору, який він сприймав як відбиток реального життя» [7, 68]. Доволі об'єктивними є портрети персонажів, пейзажі, інтер'єри. Цього наратора можна назвати відавторським, бо його характеристики є найбільш авторитетними. Його

портрети розкривають певні риси характеру персонажа: «Правда, блиск очей мав у собі щось холодне, усміх гарних уст був ніби погордливо спокійний; рухи в своїй сміливості були трохи різкі, так само як і в голосі її при всій його свіжій гучності бриніла ніби якась металічна нота» [6, 139].

Проте абсолютною не можна назвати дистанцію між персонажами та тим, хто розповідає у цьому творі. Також наратор не володіє даром всезнання, адже його знання певною мірою обмежене, він може висловлювати сумніви і припущення: «Катерина Пантелеймонівна, очевидно, гостя...» [6, 127].

Автор поступово скорочує дистанцію між наратором і персонажами, коли зауважує: «далі наша пара вступила в широку вулицю...» (курсив наш. — О.Х.) [6, 137]. Третьоособовий наратив поступово набуває суб'єктивних рис, хоча постать оповідача малопомітна, поки він вголос не заявляє про свою присутність у діалозі з читачем: «Коли ж діється та дія, що почалась оце? — питаєте мене, мої любі читальниці. Думаю, що до якої міри ви вже й угадали і те, і друге» (курсив наш. — О.Х.) [6, 146]. Автор свідомо влітає цей фрагмент, щоб активізувати увагу читачів, посилити ілюзію достовірності. О. Сінченко так характеризує цю комунікативну ситуацію: «читає як читач уявний, чи співбесідник, чи зразковий читач стає складовою авторського задуму художнього твору, його конструктиву» [7, 69]. Щоб сприйняти авторське послання, закодоване у тексті, потрібно відтворити образ гіпотетичного читача художнього тексту Олени Пчілки. У. Еко стверджував, що «у самому творі лежить ключ до розуміння оточення, в якому він появився, ключ автентичних кодів комунікату, які відтворюються шляхом його контекстуальної інтерпретації» [2, 542].

Водночас це звернення до «читальниць» засвідчує гендерну ідентифікацію гіпотетичного читача твору — це жінка, причому інтелігентна, освічена, яка обізнана з історичним контекстом оповіді, з авторським задумом щодо часу і місця дії. М. Зубрицька відзначає, що «саме текстуральні стратегії показують, наскільки автор передбачає читацьку аудиторію і наскільки встановлює її компетентність» [5, 85]. Потенційні читачки, на думку авторки, підтримують усі прогресивні суспільні рухи, тому з розумінням поставляться і до промовистих коментарів наратора: «яким глухим, *патріархальним* не було наше маленьке місто...» (курсив наш. — О.Х.) [6, 150]. Отже, Олена Пчілка уявляла свого ідеального читача інтелектуальною та творчою особистістю.

Таким чином, поступово гетеродієгетичний наратив поступається гомодієгетичному. Виразною стає постать оповідача, коли він експресивно коментує події, висловлює своє захоплення героїнями: «*Отож так, наші дівчата вже й в університеті Цюрихськїм! Студентками, бачите!*» [6, 167]. Такий

гомодієгетичний наратив імітує усне мовлення, намагається змусити читача співпереживати героїням.

Наративна стратегія авторки зосереджена на зовнішніх подіях, які рухають сюжет. Письменниця прагнула чітко окреслити характер головної героїні, тому вдавалася до розкриття її думок, почуттів і переживань. Оповідь видавницького наратора про дитинство Люби непомітно змінюється монологом маленької героїні, який за формою є «потокем свідомості»: «Малиновка — *la fauvette, la fauvette, соловей — le rossignol...* Красиве слово *rossignol...* та тільки якось не підходить!.. Соловей, соловейко!.. У Бакая в садку так гарно співають солов'ї... і у нас у хуторі... Славно теж кує зозуля в ліску за хутором: "Ку-ку, ку-ку!.." Як вона може вгадувати, скільки кому год жити?» [6, 148]. Таким чином, Олена Пчілка ще у народницько-реалістичну епоху використовує художній засіб, який вже традиційно вважають ознакою модерністського письма. Відзначимо у цьому фрагменті наявність текстової інтерференції, що «є гібридним явищем, у якому змішані мімесис і дієгезис..., поєднуються дві функції — передача тексту персонажу і власне оповідь (яка здійснюється у тексті наратора)» [11, 111]. Специфіка обраної форми викладу полягає у тому, що судження оповідача непомітно перетікають у власне мовлення героя.

Водночас, як стверджує Л. Скорина, «оповідь від першої особи... акцентує увагу на образі оповідача; автор тут майже завжди "ховається", і його нетотожність оповідачеві виявляється найчіткіше» [8, 200]. Проте у даному випадку постать наратора наближена до автора, адже він акцентує увагу на певних біографічних збігах: «Діється дія коло половини 60-х років у повітовому, ну, скажу вам, у полтавському місті» [6, 146]. Це місто за своїм описом нагадує рідний Гадяч письменниці. Оповідач розповідає про життя і побут українського дрібномаєткового дворянства, тобто про те, що було добре відомим самій авторці завдяки її походженню. Слушною є думка В. Ізера про те, що «в процесі розгортання тексту в часовій перспективі кожна історична епоха висуває на передній план якісь естетичні домінанти, що закорінені в культурний контекст тієї чи тієї епохи, контекст, у який однаково занурені і автор, і текст, і читач» [5, 221].

У повісті «Товаришки» виразною є гендерна ідентифікація наратора — це жінка, яка розуміє прагнення дівчат до професійної самореалізації, розвінчує патріархальні стереотипи мешканців провінційного містечка. Як відзначає Х. Стельмах, «"Я" наративне є жіночим, коли виявляє свою стать, внутрішні і конкретні знання про буття жінкою» [9, 250].

Фіксуємо також певний автобіографізм у змальованні Люби Калиновської, яка за віком,

за походженням і за світоглядом подібна до Олени Пчілки. Головна героїня максимально близька не тільки до авторки з її прагненням просвітити народ, але й до гіпотетичної читачької аудиторії (таких же небайдужих до національної справи інтелігенток): «Хто сказав би, звідки й як склався гурт любителів, котрий почав грати спектаклі, для того щоб на зібрані гроші завести в місті бібліотеку. Де вона й вродилась, тая бібліотека!» [6, 151]. Погоджуємося з О. Сінченком, що «принцип упізнання вираженого у творі й ідентифікації себе з героєм твору приносив читачеві естетичне задоволення» [7, 68]. Цей тип читача не потребує від автора зайвих пояснень, оскільки вловлює всі авторські інтенції, може «вгадувати» і доміслювати певну інформацію.

Можна стверджувати, що авторка враховувала гендерну ідентичність свого наратора і читача, вибудовуючи комунікативну стратегію в інших прозових творах. В оповіданні «Біла кицька» авторка застосовує дві форми викладу: об'єктивний наратив із всезнаючим недієгетичним наратором та суб'єктивний наратив. У формі третьоособового наративу розповідається про життя молодого подружжя.

Оповідь чоловіка, пана Миколи, є альтернативною історією одруження та сімейного життя героя. У монолозі персонажа перед читачем розкривається традиційний погляд чоловіка на жінку: вона є хитрою спокусницею, у тенета якої потрапив недосвідчений юнак. При цьому пан Микола почувається обдуреним, адже вагітна дружина здається йому вже не такою привабливою. Микола зображений іронічно, це, зокрема, відчутно у його монолозі, коли він вживає недоречно наукову термінологію: «просто навіть дивно, як природа не видумала чого-небудь іншого для появи на світ нових людських індивідів... За віщо робити особи людської прекрасної половини такими не прекрасними, ще й на такий довгий час?» [6, 292].

Роздуми героя фіксують суспільні і культурні стереотипи щодо поведінки жінок і чоловіків: «Злегка залицятись до панночки не тільки можливо, а це єсть, можна сказати, обов'язок для всякого знакового молодого хлопця» [6, 294]. Жінка в уявленні героя є джерелом спокуси, хаосу, її думки і вчинки — нелогічні і небезпечні. Традиційне прочитання оповідання «Біла кицька» засвідчує стійкість патріархальних стереотипів. Дослідники, зокрема А. Гуляк, інтерпретують «чоловічу» версію подій як авторську точку зору, не фіксуючи при цьому авторської іронії: «Студент університету, пан Микола, піддавшись хвилимовим чарам панни Марусі, згубив навіки своє життя» [1, 112].

Авторка за допомогою оповіді відкриває перед читачем найпотаємніші почуття персонажа. Герой провину за своє одруження покладає на кицьку:

це через неї він спокусив панночку. Водночас судження оповідача-героя викривають насамперед чоловічі слабкості і вади, таким чином осміюється чоловік. Наратив виявляє визначальні риси характеру героя: егоїзм, самолюбство, безвідповідальність. Н. Зборовська одним із чинників, які впливають на задоволення у жіночій творчості, називає «осміювання чоловіка, що стає своєрідним символічним способом повернення жінки у свою власну значущість у негативній ситуації» [4, 60]. Відзначимо, що сучасні письменниці (наприклад, Є. Кононенко) часто вдаються до подібного «чоловічого» наративу, причому він з'являється у тих творах, у яких головним суб'єктом викладу є антигерой, тобто герой з негативними атрибутами.

Біла кицька — це промовиста художня деталь, завдяки якій висміюється слабкий чоловік не здатний відповідати за власні вчинки. Біла кішка асоціюється у пана Миколи з дружиною («біленька русявочка»). Неодноразово неназваний оповідач коментує події, навіть дискутує з уявними читачами. Авторка надає слово своїм читачам, коли намагається переконати їх у тому, що молодий чоловік відчуває ненависть до кішки: «*Ненависть, скажете ви: чого ж уже так, ненависть?! А! Чого?.. Була тому причина...*» [6, 294]. Таким чином письменниця моделює цей образ відповідно до своїх уявлень про ідеального читача як рівноправного учасника дії, небайдужого до долі героїв, щирого та емоційного співбесідника.

Крім того, зауваження, коментарі оповідача свідчать про те, що авторка орієнтувалася саме на жіночу аудиторію: «*Вам, либонь, цікаво знати, мої любі читательки, про що саме пише пан Микола*» [6, 289]. Комунікативна стратегія авторки формувала свого імпліцитного читача — жінку, яка співчуватиме героїні і глузуватиме зі «страждань» героя. Оповідачка неодноразово апелює до суто «жіночого» досвіду читачок і виявляє знання психології жінки: «*У всій світличці зараз видно отой так званий слід жіночої руки: знаєте, оті серветочки, підкладочки, дрібні оздоби, дрібні жіночі роботи...щось такого... чим жінка зазначає: "Тут я живу, тут моя особа*

скрасила голу мерзость бурлацької пустки"» [6, 289].

Відаваторський наратор поділяє сфери інтересів на традиційні жіночі і чоловічі відповідно до суспільних гендерних стереотипів. Авторка зафіксувала патріархальний стереотип про те, що жінки менше цікавляться наукою: «*Пан Микола був медик, а ми з вами не дуже розуміємось на тих речах, на його науці*» [6, 289]. Проте значущим здається її уточнення щодо причини такого стану: «*Як звісно, то не наша вина...*» [6, 289]. Наратор таким чином акцентує увагу на тому, що жінки не мали права на вищу освіту у Російській імперії. Це авторське зауваження («*ми з вами*») важливим є також і тому, що свідчить про гендерну ідентичність наратора (оповідачки) і читача («читательниці»).

Отже, Олена Пчілка у своїй художній прозі майстерно вибудувала наратив, поєднуючи суб'єктивну та об'єктивну форми викладу, голоси гомодієгетичного наратора та всезнаючого недієгетичного наратора. Завдяки суб'єктивованій манері розповіді читачі відчувають «емоційну залученість до твору», а авторка досягає «фузії реципієнта з твором» [5, 325]. Феміністична проблематика повісті «Товаришки» визначала авторські наративні стратегії: авторка змодельувала образи героїнь та оповідачки відповідно до свого художнього задуму. Очевидно, що альманах «Перший вінок», до якого були включені твори Олени Пчілки, «жіночим» вважався не лише через авторський склад, але й через гіпотетичну читачку аудиторію. В оповіданні «Біла кицька» іронічний наратив визначає близькість світоглядних орієнтирів авторки та її читачок, які прагнуть розвінчати міфи патріархального суспільства. Своєрідна наративна форма стала важливим елементом авторської комунікативної стратегії, завдяки якій створено власну модель читача («любої читальниці») як образу прогресивної жінки, яка прагне до освіти і професійної самореалізації. Подальше вивчення проблеми автора і читача у творах українських класиків вважаємо необхідним і перспективним.

ДЖЕРЕЛА

1. Гуляк А.Б. Олена Пчілка: Нарис життя і творчості / А.Б. Гуляк. — К. : Міжнар. фін. агенція, 1996. — 180 с.
2. Еко У. Риторика та ідеологія / У. Еко // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. — Л. : Літопис, 2001. — С. 539–549.
3. Ізер В. Процес читання, феноменологічне наближення / В. Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. — Л. : Літопис, 2001. — С. 349–368.
4. Зборовська Н. Феміністичний триптих Євгенії Кононенко в контексті загальноукраїнської проблематики / Н. Зборовська // Слово і Час. — 2005. — № 6. — С. 57–68.
5. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. — Л. : Літопис, 2004. — 352 с.
6. Пчілка Олена. Твори / Олена Пчілка. — К. : Дніпро, 1988. — 584 с.

7. Сінченко О.Д. Комунікативні стратегії в теорії літератури: автор, текст, читач : навч. посіб. / О.Д. Сінченко. — К. : Логос, 2015. — 170 с.
8. Скорина Л. Аналіз художнього твору : навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. (філологія, літературна творчість, журналістика) / Л. Скорина. — Т. : Навчальна книга — Богдан, 2013. — 424 с.
9. Стельмах Х. Символіка простору у феміністичній прозі (на матеріалі роману Я. Теманович «Спринт») / Х. Стельмах // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : зб. наук. пр. — К., 2006. — Вип. 5. — С. 248–254.
10. Тетеріна О. Загальнолітературний вектор перекладознавчих поглядів Олени Пчілки / О. Тетеріна // Літературознавчі студії. — 2012. — Т. 35. — С. 604–610.
11. Шмид В. Нарратологія / В. Шмид. — М. : Языки славянской культуры, 2003. — 312 с.

Ольга Хамедова

ПИСАТЕЛЬ И ЧИТАТЕЛЬ ИЛИ ПИСАТЕЛЬНИЦА И ЧИТАТЕЛЬНИЦА? ГЕНДЕР И НАРРАТИВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ ОЛЕНА ПЧИЛКИ

В статье исследуется специфика моделирования образов автора, нарратора и читателя в художественной прозе Олены Пчилки, определен гендерный аспект данной проблемы. Доказывается, что коммуникативные стратегии автора включали гендерную идентичность своего нарратора и читателя. Создана собственная модель читателя («дорогой читательницы») и рассказчицы как прогрессивных женщин, которые стремятся к образованию и профессиональной самореализации. Иронический нарратив определил близость мировоззренческих ориентиров писательницы и ее читательниц, которые развеивали мифы патриархального общества.

Ключевые слова: автор, нарратор, рассказчица, читательница.

Olga Khamedova

AUTHOR AND READER OR AUTHORESS AND LADY READER? GENDER AND NARRATIVE OF OLENA PCHILKA'S FICTION

The article explores simulation of images of the author, the narrator and the reader in the fiction by Olena Pchilka. The problem of gender is investigated as well. The author's communication strategy is included in the gender identity of the narrator and the reader ("dear reader"). The own model of the reader and the narrator is created: they are progressive women who strive to education and professional fulfillment. Ironic narrative determines the adjacency of the world view of the author and the readers who dispelled myths of a patriarchal society.

Key words: author, narrator, storyteller, reader.

УДК 82—14:Олесь

Ігор Цуркан

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ ЯК МЕДІУМ МІЖ ЄВРОПЕЙСЬКИМ ТА УКРАЇНСЬКИМ СИМВОЛІЗМОМ

У статті досліджується формування художньо-естетичної концепції світобачення Олександра Олесь в контексті європейського символізму. Виокремлюється система взаємопов'язаних мотивів, що репрезентує авторське поетичне буття. Автором на прикладі творчості Олександра Олесь окреслено горизонт українського та європейського символізму як модифікації культурного коду. Творчість поета, що розвивалася у руслі символізму, поєднувала зразки